

Analysens afslutning Fra Freud til Lacan

Der er et par relativt simple grammatiske observationer, man kan gøre sig i forhold til Freuds berømte slogan “Wo Es war, soll Ich werden” fra teksten om “Den psykiske personligheds bestanddele”¹, der muligvis kan være nyttige som indgang til en diskussion af spørgsmålet om analysens afslutning, og som åbner citatet op på en måde, der måske ikke altid tages helt med i betragtning.

“Hvor det var, skal der blive jeg”, skriver Freud. (Det hedder ikke “das Es”, som id’et ellers ofte omtales, men bare “Es”, så man kan med nogen ret oversætte subjektet for den første halvdel af sætningen med slet og ret “det”). Hvad siger denne sætning? Hvordan kan den læses?

For det første har sætningen ingen nutid. Den beskriver et sted “der, hvor dét var”, eller hvor “id’et” var, som skal indtages af et jeg, men ikke, hvordan dette sted aktuelt ser ud, eller hvad der befinder sig der nu. Der er en fortid, “wo es *war*”, og en fremtid, der markerer, at jeg’et skal derhen, “soll ich *werden*”, men ikke nogen indikation af, hvad eller hvor nogen af dem er lige nu.

1 Udgiven i samlingen *Neue Folge der Vorlesungen zur Einführung in die Psychoanalyse* i 1933 (Freud: 1999a). Jeg citerer her fra den tyske tekst i egen, tillempet oversættelse. En dansk oversættelse af hele teksten kan findes i (Freud: 1972).

Allerede denne observation komplicerer en lille smule fortolkningen af Freuds tænkning som en form for naiv oplysningsoptimisme, hvor det “bare” handler om at gøre jeg’et bevidst om dets ubevidste drifter. Som om, jeg’et kunne gennemlyse id’et, indtage det og overtage det og dermed udrydde det uforståelige, det fortrængte, det ubevidste. Sætningen siger netop ikke: “Wo Es ist, soll Ich werden”, det vil sige, det er ikke det, der lige nu er uforståeligt eller fortrængt, eller måden hvorpå drifterne aktuelt styrer individet, der vil blive gennemlyst af jeg’et. Når jeg’et ankommer til dette sted, hvor id’et var, vil det allerede ikke længere være der. Der, hvor jeg’et skal være, vil id’et have været. Det vil møde et skilt, en inskription, hvor der ikke står andet end “Kilroy was here.” Man forestiller sig næsten et dalisk landskab med smeltede ure og mærkelige, langstyltede væsner, der er spredt lidt ud over det hele, efter at id’et har været forbi og sat sit aftryk. Det, “jeg” kan gøre, er altså at opspore effekterne eller sporene efter “det”. Det har allerede forrykket sig, men jeg kan komme til det sted, hvor jeg kan se, at det har været. Og det er der, jeg skal være.

For det andet kan anden halvdel af sætningen læses på flere forskellige måder, afhængigt af hvilken betydning man giver verberne og dette “jeg”, der skal komme derhen, hvor “det” var.

Den almindelige inklinasjon er at læse en form for deontologi ind i sætningen, således at den udsiger en slags bud til jeg’et: Der, hvor det var, bør jeg flytte mig hen. Der skal blive “jeg” der, hvor der var “det”. Men den deontologiske pointe kan let og kommer ofte til at gøre læsningen temmelig egopsykologisk: “egoet må fordrive id’et”, som det hedder i den oprindelige franske oversættelse, som Lacan protesterede imod (*le moi doit déloger le Ça*), det vil sige opfattelsen af, at det må være analysens opgave at gøre egoet så stærkt, at det kan fjerne de irrationelle bindinger, der har domineret det fra id’et. (Denne læsning er som sagt allerede kompliceret af, at jeg’et tilsyneladende aldrig helt når frem til der, hvor id’et er. Bz’erne har allerede fjernet sig, før politiet bryder ind i Allotria.)

Ikke desto mindre fastholder Lacan, at “soll” må læses som “en pligt i moralsk forstand” (Lacan 2006: 347), hvilket, stadig ifølge Lacan, bekræftes af den sætning, der følger efter og afslutter teksten om personlighedens bestanddele: “Det er et kulturarbejde nærmest som (*etwa wie*) tørlægningen af Zuydersee” (Freud 1999a: 86). Der er et arbejde, der skal gøres, og en opgave, jeg må tage på mig. Den

pligt, der ligger i Freuds opfordring, hvis den altså ikke skal være en pligt til at tølægge id'et i direkte isomorfi med metaforen om Zuydersee, det vil sige, hvis den ikke slet og ret skal forstås som en styrkelse af egoet, må imidlertid have en anden karakter, som Lacan finder i verbet "werden". Hvad skal jeg derhen for, kunne man spørge, hvis ikke for at få styr på det uregerlige id? Jeg skal derhen for at blive *til* noget, snarere end for at skubbe noget andet væk. Jeg skal derhen for at møde mig selv, eller for at blive til den, jeg er.

Det, Freuds sætning siger, er i Lacans læsning netop ikke, at jeg'et er et allerede formet ego, der skal være der, hvor idet var, men at det skal *blive til* der. I stedet for et ego (*moi*) er dette jeg for Lacan et subjekt, der nærmest skal præsentere sig, indfinde sig, som det, det er, ligesom man før i tiden sagde "ce suis-je", altså "det er jeg", før man sagde "c'est moi". (Tænk på den lidt forvirrede modstandsmand LeClerc fra komedieserien *Allo Allo*, der altid præsenterer sig for René under sine hemmelige operationer: "It is I - LeClerc!") Denne tilblivelse har en omvendt kronologi eller retroaktivitet i forhold til den almindelige forståelse af, hvordan man bliver til et jeg. Når man i den empiriske psykologi hos for eksempel George Herbert Mead finder en beskrivelse af tilblivelsen af jeg'et, er det i en glidende overgang og ligefrem kronologi fra et mig, der i første omgang konstitueres gennem, hvad man kunne kalde den sociale formning. Først bliver man udpeget som nogen af sine forældre og får en slags identitet (et "mig"), der er næsten helt passivt, men efterhånden får man også en aktiv side, nemlig "jeg'et", der er det handlende subjekt, der med tiden bliver holdt ansvarlig for sine handlinger, om end det trods alt kun kan forme videre på det materiale, det så at sige har fået at arbejde med. "Jeg" er for Mead simpelthen det agentur, der med bevidstheden vågner som mig'ets aktive og selvstændige side.

Hos Lacan er kronologien noget mindre ligefrem. Jeg'et bliver først retroaktivt til som sig selv ved at vende tilbage og genskabe betingelserne for sin egen fremkomst som jeg. Dette jeg skal ikke fremtræde (*survenir*) eller endda ske (*advenir*), men fødes (*venir au jour*), der hvor "det" var.

Samler vi nu disse pointer til en ontogenetisk læsning af Freuds slogan, kan man måske sige, at jeg'et fremkommer der, hvor id'et var. Eller endda, i Lacans skærpede formulering: Hvor det var, "er det min pligt at blive til" (Lacan 2006: 348). Jeg'et kommer med andre

ord til ved at påtage sig det sted, der er efterladt det af en underlig magt, som ikke længere er i syne. Det fremkommer, "fødes", ud af det efterladte landskab, der giver en form for vidnesbyrd om, at noget, dét, har været der, men kommer altså til gennem og via dette, *som* dette, og ikke ved at skubbe det til side eller opløse det.

Jeg'et bliver til som det, der ikke kan gribe bag om sig selv; som ikke kan rydde hele pladsen og skabe betingelserne for sin egen fremkomst, men alligevel har en pligt til at fremkomme der, hvor "det" var. Dette minder med andre ord om det tvungne valg, som Lacan beskriver andetsteds, men også om den opfattelse af subjektets paradoksale ansvar for sin egen tilblivelse, som man kan finde i forskellige udgaver hos Kant, Schelling og Kierkegaard. Hos disse tænkere finder vi netop forskellige udgaver af opgaven i at blive til det, man allerede er, overtage ens liv, skabe sin egen moralske og eksistentielle autonomi ud af en virkelighed, man ikke selv har givet, eller som man, uden at være blevet spurgt, er blevet kastet ind i.

I denne optik kan psykoanalysen siges at være den praksis, der kan bringe subjektet til konfrontationen med dets eget ansvar for at være blevet til der, hvor det var. Ligesom Kierkegaard ikke kan meddele opgaven i at tage selvet på sig i en direkte meddelelse eller instruktion, må dette i psykoanalysen også ske ved analysandens egen indsats, eller: den er netop den teknik eller praksis, der er udviklet til at understøtte analysandens arbejde frem imod denne selverkendelse. Psykoanalysen kan, siger Lacan i spejlstadie-teksten, ledsage patienten til den ekstatiske grænse af "Du er dette", men den alene kan ikke bringe ham til det punkt, hvor den sande rejse begynder (Lacan 2006: 81).

Hvad psykoanalysen måske kan gøre, er med andre ord at lade subjektet finde sig selv i det, det ikke er, eller i det, dét var. I stedet for at styrke egoet bliver opgaven dermed at bringe det til sig selv gennem det, der måske først forekommer det at være rent ydre eller eksternt for det. I stedet for for eksempel at fastholde fikseringen på andres intentioner og handlinger eller fornemmelsen af at være forfulgt eller overvåget, blive uretfærdigt behandlet, osv., må analysanden finde sig selv i det, han umiddelbart ikke så som sig selv. Det handler altså ikke om at eksternalisere forklaringen på, at man er blevet til den, man er (psykoanalysen er *ikke* en bortforklaring af ansvaret for ens eget liv med henvisning til "en dårlig barndom"), men tværtimod at genkende sig selv i sin egen historie: Dér skal jeg

være. Kan dette lykkes, åbnes således muligheden for at forholde sig på en ny måde til det, man allerede var. Som Adrian Johnston har formuleret det:

Cogitoet behandles som analogt med det freudianske Jeg, der må “blive til” på det sted, “hvor dét (*ça*) var.” *Wo Es war, soll Ich werden* indebærer en temporal bevægelse. Cogito-Jeget er det symbolske *je/“jeg”*, der retroaktivt subjektiverer sine egne tilblivelsesbetingelser; betingelser, der strukturelt går forud for det som dets historisk ubetingede årsag (Johnston 2005: 78, min oversættelse).

Lacans fortolkning af *Wo Es War* er en oplagt radikaliserings af Freuds egen opfattelse af “personlighedens bestanddele”, fordi han helt afsubstantialiserer idet og erstatter det med det ubevidstes subjekt: Es bliver til \S . Selvom han eksplicit indrømmer at “tvinge signifiantens former en lille smule”, når han fremhæver homofonien mellem det tyske *Es* og det første bogstav i ordet “subjekt”, er hans læsning trods alt så langt fra Freuds egen, at det bliver svært at fastholde den som alene en læsning uden at blive decideret patroniserende à la: “Det, Freud i virkeligheden mente, var...” Uanset den poetiske mangetydighed i sloganet, forbliver Freuds egen distinktion mellem *Es* og *Ich* relativt tydeligt gensidigt ekskluderende, og idet en selvstændig kraft eller instans, der skal tilegnes, overtages eller domineres. I sætningen *inden Wo Es War* hedder det således, temmelig bastant: “Psykoanalysens hensigt er jo at styrke jeg’et, gøre det mere uafhængigt af overjeget, udvide dets erkendelsesfelt og organisation, så det kan tilegne sig nye stykker af idet.”

Måske kunne man sige, at der simpelthen er en ambivalens i Freuds tekst, der kommer næsten symptomatisk til udtryk i *Wo Es War*-sætningen. Det er som om, denne sætning rummer så megen tænkning, at den slet ikke rigtigt passer ind i teksten i øvrigt. Hvad er dette “Es”, der ikke er, men var? I hvilken forstand bliver “jeg’et” til, idet det optræder der, hvor *Es* var? Omgivet af to ret bastante udsagn om jeg’ets styrkelse og fordrivelsen eller tørlægningen af idet, stritter *Wo Es War* imod; det markerer, at der er mere at sige, at vi ikke bare kan gennemskue det ubevidste eller bringe det frem i lyset uden rest. Samtidig er det enigmatisk og poetisk på en måde, som Freuds tekster egentlig ellers ikke udmærker sig ved – eller tværtimod: ikke

besværes af. Er det ikke næsten som om, denne sætning passer bedre ind i ét af Lacans seminarer, udtalt med den enigmatisk patos og (selv)højtidelighed, der langt mere kendetegnede ham: “Hvor DET var... [lang pause] ... skal JEG blive til!”

Jeg tror, at denne ambivalens imellem en umiddelbart mere ligefrem opfattelse og en lidt mere uklar teoretisk pointe også går igen i Freuds opfattelse af analysens afslutning, og at vi her endnu tydeligere får artikuleret en forskel til Lacan, eller rettere sagt: At Lacans forståelse af analysens afslutning er tilstrækkeligt forskellig fra Freuds til at markere en decideret anden udlægning af, hvad dette begreb kan dække over.

I Freuds tekst om den “endelige og uendelige” analyse er der i virkeligheden to temmelig forskellige tilgange til analysens afslutning, som afspejler den ambivalens, der også findes i teksten om personlighedens bestanddele: På den ene side er analysen virkelig radikalt uafsluttelig. Der er altid noget, der ikke længere er der, når analysen er nået frem, noget der skjuler sig, mens andet er fremme i lyset. Hvis man har forstået noget, er der noget andet, man ikke er opmærksom på. Hvis analysen er en lyskegle, der peges ind i det ubevidste, ser man aldrig det, der udspiller sig bag ved keglen; det sted, man står, mens man lyser.

På den anden side er det hele et temmelig pragmatisk anliggende, hvor man bare skal have det frem, som skabte problemet, og så har man det bedre. Lacans forståelse af analysens afslutning, vil jeg hævde, kan forstås som en form for sammensmeltning af disse to ekstremer hos Freud.

I “Den endelige og den uendelige analyse” har Freud en vidunderligt simpel definition på analysens afslutning: “Analysen er slut, når analytiker og patient ikke længere mødes til den analytiske session” (Freud 1999b: 63). Denne definition er “praktisk”, siger Freud, eller han siger: “I praktisk forstand er det let at sige, hvornår analysen er slut.” Og det kan enhver jo sige sig selv: Hvis der ikke længere analyseres, er analysen slut. Den praktiske dimension ved analysens afslutning er betinget af to overvejelser, der giver genlyd af den generelle ambition om at skabe eller genskabe en form for *kunnen* (det at kunne “arbejde og elske”). Punktet, hvor analytiker og patient vil holde op med at mødes bestemmes nemlig dels ved, at patien-

ten “ikke længere lider af sine symptomer og har overvundet sine angstformer og hæmninger”, og dels “at analytikeren vurderer, at så meget fortrængt hos den syge er blevet gjort bevidst, så meget uforståeligt er blevet opklaret, så megen indre modstand er blevet besejret, at man ikke længere behøver frygte gentagelsen af de pågældende patologiske hændelser”. Om end der her naturligvis langt fra hævdes en fuldstændig tørlægning af Zuydersee, er det tydeligt, at idealet faktisk er en form for “fordrivelse” af det irrationelle, uforståelige, dét, der før var styrende uden at være blevet erkendt, osv.

Der er noget kontant og direkte ved det arbejde, der skal gøres, og en umiddelbart entydig forståelse af, hvad det vil sige, at det er blevet gjort. Patienten har fået det bedre og kan fungere. Men hvis man forestiller sig, hvad det ville sige fuldstændig at have overvundet enhver skjult tilbøjelighed eller hemmelig modstand, ville man havne i en opgave, der er noget mindre entydig at overskue. I teoretisk forstand, som det senere i teksten hedder, ville den fuldstændige helbredelse principielt være umulig, eller analysen ville kunne fortsætte uendeligt, hvis den som mål skulle have den fuldstændige og endegyldige gennemlysning af det ubevidste. Der vil altid være lommer af modstand og fortrængt materiale, og selve begrebet om det ubevidste er, hvordan man end fortolker det, navnet på den kendsgerning (som på mange måder også var Freuds afgørende bidrag til filosofien), at mennesket ikke er “herre i eget hus”, eller at det er præget af en grundlæggende “uigennemsigtighed”, som Judith Butler har kaldt det (Butler 2005: 42).

Men man får igen lyst til at læse Freud alt for bogstaveligt: Hvad nu hvis analysen virkelig er slut, når analytikeren og analysanden ikke længere mødes? Med andre ord: Hvad nu hvis det at ophøre med at mødes faktisk betyder, at analysen har opnået sit mål? På denne måde ville begrebet om analysens afslutning kunne læses som “praktisk” i en anden betydning end blot som pragmatisk, i almindelig, dagligdags forstand, men som praktisk i Immanuel Kants forstand: Som en handling, der ændrer på selve grundlaget for det, der skulle analyseres, eller som en tilstand, hvor analysens anliggender overgår fra at være “teoretiske” problemer, det vil sige problemer om forståelse, erindring, fortolkning, erkendelse, til at være “praktiske” problemer, det vil sige spørgsmål om, hvordan jeg skal handle i forhold til disse problemer, eller endnu mere prægnant: Som spørgsmål om at *kunne* handle i forhold til disse problemer, hvor

denne kunnen nu ikke længere er en tilbagevenden til at fungere nogenlunde normalt (“elske og arbejde”), men en evne til at gøre noget nyt, noget andet – genopfinde sig selv, kunne man næsten sige. Der er et skridt, der tages ved analysens afslutning, som er en bevægelse fra det symbolske og “ind i det reelle”, som det hedder i Lacans syvende seminar:

Moralsk handling podes på det reelle. Den introducerer noget nyt i det reelle og åbner dermed en vej, hvorigennem meningen med vores nutid legitimeres. [Psykoanalysens] praksis er kun en forberedelse til moralsk handling som sådan – den såkaldte handling er den, hvorigennem vi indtræder i det reelle (Lacan 1997: 21-22, min oversættelse).

Psykoanalysen forbereder os til denne handling, men *er* ikke selv handlingen. Ved analysens afslutning står vi så at sige på tærsklen til det reelle – men må selv tage skridtet ind.

Problemet med Freuds pragmatiske skelnen mellem den “faktiske” afslutning af analysen og den teoretiske er, at den teoretiske forestilling om analysens “fuldstændige” afslutning skaber en form for dårlig uendelighed i Hegels forstand – eller en fantasi om, at den fuldstændige analyse *ville have været* den virkelige afslutning af analysen, og at denne fuldstændige analyse i praksis ikke er mulig. Dermed bliver selve begrebet om analysens afslutning til en form for fatamorgana, der for evigt forbliver i horisonten som et ultimativt uopfyldeligt ideal, næsten en regulativ idé i Kants forstand. Det reelle forbliver her umuligt og utilgængeligt, mens den faktiske analyse bare må afsluttes, når man ikke rigtig længere kan se noget formål med at fortsætte. “Hvordan man end stiller sig teoretisk til dette spørgsmål,” siger Freud, “er afslutningen på analysen, mener jeg, et anliggende for praksis” (Freud 1999b: 96).

Man kan illustrere det problematiske i denne opfattelse af analysens (umulige) afslutning med Slavoj Žižeks bemærkning om, at der ikke længere er nogen i dag, der kan finde ud af at sige “Jeg elsker dig!” uden at tilføje én eller anden ironisk, selvrefleksiv bemærkning à la “Som poeten ville sige: Jeg elsker dig!”: Det er som om, at hvis vi bare sagde det, sådan uden videre, så ville det betyde alt for meget, langt mere, end vi rigtig kan redegøre for, så derfor må vi hellere lade være. Freud kan ikke helt sige “Analysen er slut!” uden at tilføje et,

“for så vidt som vi har behandlet disse bestemte symptomer og med forbehold for, at patienten naturligvis kan få tilbagefald”.

For Lacan er spørgsmålet om analysens afslutning ikke enten praktisk eller teoretisk. Det er begge dele. Eller man kunne sige, at analysens afslutning er et praktisk spørgsmål, der får sin egen teoretiske retfærdiggørelse. Hvor Freuds teoretiske begreb om en fuldstændig analyse skubber den “virkelige” afslutning ubestemmeligt ud i horisonten, bliver det for Lacan væsentligt at forstå, hvordan afslutningen faktisk kan finde sted. I første omgang kunne man sige, at det at opdage, at analysen ikke kan afsluttes i absolut forstand – det vil sige, at der ikke er nogen ultimativ forklaring på, hvordan alle ens tanker og ens historie hænger sammen – i sig selv er selve afslutningen. Det at indse, at den ikke er mulig, er netop at nå den. Ikke fordi man kan forestille sig, hvad en sådan analyse ville bestå i, men fordi man får lov til at opgive fantasien om en sådan analyse.

Man kunne sammenligne det med forestillingen om det reelle som en umulighed, der aldrig vil kunne indfinde sig, versus det reelle som det umulige, der faktisk sker (se for eksempel Zupančič 2000), eller med den uendelige forskydning af den fuldstændige forståelse versus “evighedens atom”, som det hedder hos Kierkegaard, hvor afgørelsen træffes (Kierkegaard 1997: 391). Man kan næsten sammenligne det med viden versus tro: I den lacanianske version er det ikke nok at stille sig tilfreds med, at man har forstået en hel del om sine symptomer; man bliver også nødt til at tro på, at analysen er slut. Og dette betyder nu ikke, at man har “genfundet sin barnetro” og kan fungere som en god borger i den symbolske orden efter at have været optaget af en masse mærkelige tanker i et stykke tid, men næsten tværtimod, at den symbolske orden er blevet åbnet og tilgængelig på en anden måde, end den hidtil var. Den retroaktive subjektivering af betingelserne for ens egen fremkomst, som det hed hos Johnston, er samtidig en tilegnelse af det fremmede ved ens liv; det, som man faktisk ikke forstår, kan være der, uden at man behøver gemme sig under sengen om natten. På den måde er man stadig helt sig selv, men samtidig en ny. I en vis forstand er der netop noget rigtigt ved den komiske modstandsmand LeClerc i *Allo Allo*, der hver eneste gang han er med i en hemmelig plan, udklædt som bager eller bedemand, eller hvad nu, på et tidspunkt under aktionen i al diskretion, selvom enhver kan se, at det er ham, afslører for René, at “It is I – LeClerc!” Det mærkelige ved en psykoanalyse

er vel egentlig, at den ikke rigtig ændrer noget. Man sidder bare der og taler, og på et tidspunkt holder man op. Der bliver ikke taget nogen prøver eller givet nogen medicin. Det eneste, der sker, er, at man fortæller, hvem man er. Men som Lacan netop siger: “Når han kan tale til dig om sig selv, vil analysen være slut.”

Vi må skelne mellem tre forskellige betydninger af det at tro. Det augustinske motto (som blev formuleret af Anselm) “Credo ut intelligam”, altså “Jeg tror, for at jeg kan forstå”, passer godt på den rolle, den store Anden må have for at et almindeligt normalneurotisk individ kan fungere i sin hverdag. Det må i det store og hele forlade sig på, at tingene fungerer fint, sådan som de gør, selvom det ikke selv kan gennemskue hvordan. (Det er denne tro, der for Žižek for eksempel bliver en slags definition på, hvad ideologi er: en ubevidst eller objektiv tro, der fungerer, også selvom vi ikke selv er klar over det).

I en vis forstand må også overføringen i psykoanalysen have en karakter af tro: Jeg må tro på, at analytikeren kan fortælle mig ét eller andet om mig selv, for at analysen kan komme i gang. Det er et sats, kunne man næsten sige, i Pascals forstand. Hvis der kommer noget ud af analysen, og jeg kan komme til at se mig selv på en anden måde, har jeg vundet en helt ny virkelighed. Hvis ikke der kommer noget ud af det, har jeg ikke mistet det store (bortset fra den anseelige pengemængde, der har skiftet hænder undervejs). Men den tro, der kan ligge i, at analysen er slut, er derfor heller ikke bare en tilbagevenden til tingenes normale tilstand – eller troen på, at de ting, man har fundet ud af i analysen, nu også passer. Det er snarere en form for tro på, at det kan lade sig gøre at handle, det vil sige, at tingene kan blive anderledes. De behøver ikke blive det, men de kan blive det. Der kan ske noget nyt.

Analysens afslutning rummer dermed en ændring i den subjektive position eller i analysandens relation til den Anden. Den Anden bliver så at sige en anden for analysanden, når fantasmet er blevet traverseret. Det er ikke analysanden alene, der er blevet forandret ved analysens afslutning, men forholdet mellem analysanden og den Anden eller endda den Anden selv. At blive konfronteret med dette “Du er dette”, kan dermed også betyde at genfinde sig selv i det andet – at godtage de mærkværdigheder, symptomer, uforståeligheder og urimeligheder, som er ens liv, og betragte helheden af dem som en orden, der ikke har magt over én, men kan udfordres.

Der er en form for forsoning i analysens afslutning, men det er ikke nødvendigvis en forsoning, der indebærer en resignation eller endda en “accept af det, man ikke kan forandre”, som det hedder i et såkaldt visdomsord. Måske er det tværtimod en stilfærdig, ja næsten umærkelig accept af, at selv det, man troede, ikke kunne forandres, faktisk kan forandres: at man har hjemme i den symbolske orden; at man både kan flytte rundt på møblerne og bygge til eller rive ned.

Kant skriver i en berømt note, at “de skønne ting viser, at mennesket passer ind i verden”. Man kunne næsten sige, at analysens afslutning hos Lacan viser noget lignende. Det, analysanden konfronterer i analysen, er ikke nødvendigvis bare den rene, meningsløse signifiant for enden af fantasiens mangfoldige og “desperate forsøg på at fylde det hul i det symbolske”, som subjektet er (jævnfør Johnston), men også muligheden for at kunne bevæge sig i den symbolske orden, udfordre den, stille noget op med den. I Seminar 11 har Lacan en måske lidt overraskende parafrase af *Wo Es War*-citaten: “Her, i drømmens felt, har du hjemme. *Wo Es war, soll Ich werden*” (Lacan 1998: 44).

LITTERATUR

- Butler, Judith: *Giving an Account of Oneself*. New York 2005
- Freud, Sigmund: “Den psykiske personligheds bestanddele”, s. 400-417 i *Psykoanalyse. Samlede forelæsninger*. København 1972 (1933)
- Freud, Sigmund: “Die Zerlegung der psychischen Persönlichkeit”, i *Gesammelte Werke* Bind 15. Frankfurt am Main 1999a (1933)
- Freud, Sigmund: “Die endliche und die unendliche Analyse”, i *Gesammelte Werke* Bind 16. Frankfurt am Main 1999b (1937)
- Johnston, Adrian: *Time Driven*. Evanston Illinois 2005
- Kierkegaard, Søren: *Begrebet Angest*, i *Gjentagelsen i Søren Kierkegaards samlede skrifter* Bind 4. København 1997 (1844)
- Lacan, Jacques: *The Four Fundamental Concepts of Psychoanalysis*. New York 1998 (1964)
- Lacan, Jacques: “The Mirror Stage as Formative of the *I* Function”, s. 75-81 i *Écrits*. New York/London 2006 (1949)
- Lacan, Jacques: “The Freudian Thing”, s. 334-363, i *Écrits*. New York/London 2006 (1955)
- Lacan, Jacques: *The Ethics of Psychoanalysis*. New York/London 1997 (1959-60)
- Zupančič, Alenka: *Ethics of the Real: Kant, Lacan*. New York/London 2000